

۱۶۷۳ معاونت پژوهش

سرشناسه:	خیری وززوانی، حسن، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور:	جامعه‌پردازی / حسن خیری.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۹ -
مرجع تولید:	معاونت پژوهش
مشخصات ظاهری:	۴ جلد. ج ۱
شابک:	دوره: ۰-۷۴۰-۴۲۹-۶۰۰-۹۷۸؛ ج. ۱: ۰۱-۷-۴۲۹۷۴۱-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتابنامه.
مندرجات:	ج. ۱. درآمدی بر نظام هنجاری اسلام.
موضوع:	قرآن، برگزیده‌ها -- ترجمه‌ها - Translations -- Qur'an. Selections
موضوع:	جامعه‌پذیری -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام - Socialization -- Religious aspects -- Islam
موضوع:	جامعه‌شناسی اسلامی - Islamic sociology
موضوع:	اصول فقه شیعه - * Interpretation and construction -- Islamic law, Shiites
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزوده:	Almustafa International University Almustafa International Translation and Publication center
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۴۰۰
رده بندی کنگره:	BP۲۳۰
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۴۸۳
شماره کتابشناسی ملی:	۶۲۳۱۶۴۰

BP۰۵۹۲.ج۱

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است

جامعه‌پردازی (۱): درآمدی بر نظام هنجاری اسلام

مؤلف: حسن خیری

چاپ دوم: ۱۴۰۰ / ۱۴۴۲ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ ● قیمت: ۹۶۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجّتیبه)، نیش کوچه ۱۸؛

تلفن: ۳۷۸۳۶۱۳۴ ۲۵ ۹۸ + تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ ۲۵ -

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۲۵

pub_almustafa

http://buy-pub.miu.ac.ir

miup@pub.miu.ac.ir

با تشکر از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی

● ناظر فنی: علی عبادی فرد

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت

● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

● صفحه‌آرا: علی عبادی فرد

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

هرگونه نسخه برداری اعم از کپی برداری و بازنویسی و انتشار، اسکن، ذخیره کامپیوتری، ترجمه به زبان‌های دیگر و ساخت

فایل صوتی کتاب، بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع، شرعاً حرام و از طریق مراجع قانونی، قابل پیگیری است.

جامعه‌پردازی (۱) درآمدی بر نظام هنجاری اسلام

حسن خیری

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی‌شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام‌ظله‌العالی) می‌باشد. «جامعة المصطفیٰ علیه السلام العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمّدی علیه السلام «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ علیه السلام» را تأسیس کرده است. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس‌گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفیٰ علیه السلام

فهرست

مقدمه	۹
۱. قوا و ظرفیت های انسان	۱۳
زیست انسانی	۱۳
مراتب نفس آدمی	۱۳
منابع، لغزشگاه ها و موانع شناخت	۲۱
عقل	۲۴
فطرت	۲۷
ارتباط درون فردی	۳۰
حب ذات؛ لذت و الم	۳۳
خودبیبگانگی	۳۴
۲. انسان و اجتماع	۳۹
مدنی بالطبع، مدنی بالفطره یا استخدماگری انسان	۳۹
منشأ درونی نزاع های اجتماعی	۴۲
تضاد و وفاق در وجود آدمی	۴۴
جمع بین امت واحده و تضاد دائم	۴۹
منشأ، خاستگاه و کیفیت شکل گیری اعتباریات	۵۴
۳. روابط و مناسبات اجتماعی و گونه شناسی ارتباطات	۶۳
روابط و مناسبات اجتماعی	۶۳
رابطه استخلاف در روابط انسان	۷۰
ارتباط با انسان ها	۷۶

نظم و هم بستگی اجتماعی	۸۰
۱. نظم اجتماعی در آرای جامعه شناسان	۸۰
۲. نظم و هم بستگی اجتماعی در آرای اندیشمندان مسلمان	۸۶
۳. تبیین نظم و هم بستگی اجتماعی	۸۸
تقدم جامعه پذیری بر کنترل اجتماعی	۹۸
صله ارحام	۱۰۲
نفاق در روابط و مناسبات اجتماعی	۱۰۴
ارتباط با کفار و مشرکان	۱۱۰
۴. هویت اجتماعی	۱۲۰
هویت جامعه مدرن، پیامد فردگرایی و تفردیافتگی	۱۲۰
هویت جمع گرای اسلامی	۱۳۲
مبانی نهادسازی	۱۴۵
رویکرد فراروایتی - توجه به سنت ها	۱۵۱
انسان و طبیعت (خلقت طبیعی)	۱۵۳
تأثیر طبیعت بر شخصیت انسان	۱۵۵
تأثیر هویت و فضا در شکل گیری شخصیت انسان	۱۵۷
۵. زیست جهان و نظام اجتماعی	۱۷۲
اصالت داشتن فرهنگ واقع گرا (چیستی قضایای حقوقی و اخلاقی)	۱۷۲
تلفیق زیست جهان و نظام اجتماعی در اسلام	۱۷۵
دو ساحت اخلاق و حقوق در نظام هنجاری اسلام	۱۷۹
قواعد مترتب بر قانون گذاری خداوند	۱۸۳
ویژگی های حقوق جزایی اسلام	۱۸۷
۶. جامعه در نظام هنجاری اسلام	۱۹۳
جامعه، برابری رفتار و کردار آدمیان	۱۹۳
تنوع اخلاقی جوامع	۱۹۵
مذهب و ملت، به مثابه عقیده و شخصیت	۱۹۷
سازوکار بازتولید نظام اجتماعی	۱۹۸

دوگونگی ضوابط ارتباطاتی	۱۹۹
محبت و عدالت، دو نیاز اساسی در ساحت خُرد و کلان ارتباطات	۲۰۲
حل تعارض و تزامن مصالح شخصی و جمعی در نظام هنجاری اسلام	۲۰۶
حیا و عفت فردی و اجتماعی، لازمه عقلانیت نظام هنجاری	۲۰۷
تفاوت انسان‌ها و آثار مترتب بر آن در نظام هنجاری اسلام	۲۰۹
توجه به تأمین نیازهای اولیه و ضروری	۲۱۲
۷. فقه و نظام اجتماعی	۲۲۱
جامعه‌پردازی فلسفی، کلامی، فقهی	۲۲۱
انسان و تکلیف	۲۲۴
فقه اجتماعی	۲۲۶
توجه به اصول و فروع	۲۳۰
برخی قواعد فقهی در نظام هنجاری اسلام	۲۳۳
فقه شیعه، بی‌بدیل در نظام‌سازی	۲۳۸
ظرفیت تمدن‌سازی اسلامی، آگاهی جهانی، تعامل فرهنگی و گزینش عقلانی	۲۴۱
مکتب سردار سلیمانی: امت‌گرایی و پیش‌بینی آینده	۲۵۳
جایگاه عاملیت و ساختار در نظام انقلابی	۲۵۴
ثمره رویکرد نظام انقلابی در وقایع سرنوشت‌ساز	۲۵۵
نظام انقلابی: نظامی اخلاقی - قانونی و امت‌گرا	۲۵۶
آینده ممکن با تحقق شرایط بازدارندگی	۲۵۹
رویکرد فرایندی در جامعه‌پردازی (رسول خدا ﷺ)	۲۶۱
کتابنامه	۲۷۳

مقدمه

فِي عُيُونِ الْأَخْبَارِ عَنْ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ وَاسٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ قُتَيْبَةَ عَنْ حَمْدَانَ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ السَّلَامِ الْهَرَوِيِّ عَنِ الرَّضَا عليه السلام قَالَ، رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا. قُلْتُ كَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ؟ قَالَ يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مُحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا.

اباصلت هروی می‌گوید که امام رضا علیه السلام فرمود: «خداوند رحمت کند آن کس که امر ما را زنده نماید». اباصلت گوید: من از ایشان پرسیدم چگونه امر شما را زنده کند؟ امام علیه السلام فرمود: «با فراگیری تعالیم ما و یاد دادن و رساندن آن به مردم؛ زیرا اگر مردم محاسن و برتری کلام و روش ما را می‌دانستند، بدون شک از ما تبعیت می‌کردند».^۱

مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، از «خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی»، به عنوان رسالت «نظام انقلابی» یاد کردند.^۲

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۳۰.

۲. مقام معظم رهبری در بهمن سال ۱۳۹۷، به مناسبت چهل سالگی انقلاب، بیانیه‌ای صادر کردند که به اعتبار ورود به چهل سال دوم انقلاب، به نام «بیانیه گام دوم» معروف است. در فراز نخست این بیانیه آمده است: ورود انقلاب اسلامی به دومین مرحله خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی؛ از میان همه ملت‌های زیر ستم، کمتر ملتی به انقلاب همّت می‌گمارد و در میان ملت‌هایی که به پا خاسته و انقلاب کرده‌اند، کمتر دیده شده که توانسته باشند کار را به نهایت رسانده و به جز تغییر حکومت‌ها، آرمان‌های انقلابی را حفظ کرده باشند؛ اما انقلاب پُرشکوه ملت ایران، که بزرگ‌ترین و مردمی‌ترین انقلاب عصر جدید است، تنها انقلابی است که یک چله پُرافتخار را بدون خیانت به آرمان‌هایش پشت سر نهاده و در برابر همه وسوسه‌هایی که غیر قابل مقاومت به نظر می‌رسیدند، از کرامت خود و اصالت شعارهایش صیانت کرده و اینک وارد دومین مرحله خودسازی و جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی شده است. درودی از

«نظام انقلابی» در چهل سال بالندگی خویش، علاوه بر تولید ساختارهای متناسب با نظام، توفیق پرورش استعداد‌های فراوانی را داشته که نمونه آن، در شهدای هشت سال دفاع مقدس و رویارویی همه کفر و استکبار در مقابل این نظام و شهدای دفاع از حرم نظیر شهید سردار سلیمانی و شهید حججی قابل مشاهده است.

امروزه، با پیشرفت فناوری‌های انتقال پیام همچنین و تشنگی افزون‌تر آدمیان از طریق کاهش تعلقات قومی و ملی و مذهبی که اتفاق افتاده و با انرژی آزادشده از طریق تأسیس انقلاب اسلامی، رویارویی هوشمندانه با تحولات اجتماعی اجتناب‌ناپذیر است؛ چنان‌که با تحولات شگرف در سبک زندگی و ازجاکنده شدن مکانی و زمانی انسان‌ها و زمینه‌های ازدست‌دادن ریشه‌ها و اصول هویتی و فرهنگی، نگرانی از بقای هویتی و فرهنگی، دوچندان شده است.

به‌رغم پیروزی‌های بسیار در جبهه اسلامی و انقلابی و استفاده از سرمایه‌های عظیم معرفتی و تاریخی و فرهنگی، در حوزه معرفتی و هویتی، هنوز مسائل برطرف نگردیده است و انتظارات برآورده نشده بسیاری وجود دارد و به‌رغم، پیشرفت‌های خوبی که «نظام انقلابی» در زمینه‌های مختلف داشته، در ارائه الگوی زیست و کاهش آسیب‌های اجتماعی، توقعات برآورده نشده^۱ و امتداد فلسفه و مبانی اسلامی در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی تثبیت نگردیده است.

هر یک از اندیشمندان اسلامی در شناخت فرد و اجتماع، با بهره‌گیری از قرآن و روایات، به حقایقی دست یافته‌اند. در این نوشتار، کوشیده‌ایم تا با رویکرد فرانظری و با تلفیق مباحث علم‌النفس فلسفی و نظریه فطرت در اندیشه متفکران مسلمان همچون شهید مطهری، نظریه استخدام علامه طباطبایی، نظریه استخلاف شهید سیدمحمدباقر صدر، بحث اعتباریات

اعماق دل بر این ملت؛ بر نسلی که آغاز کرد و ادامه داد و بر نسلی که اینک وارد فرایند بزرگ و جهانی چهل سال دوّم می‌شود.

۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، ۹۱/۷/۲۳، Khamenei.ir

علامه طباطبایی و مفهوم سنت‌های الهی اجتماعی و استنطاق آیات و روایات، به ترسیم موقعیت فرد و جامعه با تمرکز بر نظام هنجاری اسلام (اخلاق، فقه و حقوق) مبادرت ورزیم. لازم می‌دانم از استادان ارجمند، که با ارائه نکات ارزشمندشان بر غنای اثر افزودند؛ به‌ویژه حجت‌الاسلام والمسلمین استاد حمید پارسانیا، حجت‌الاسلام والمسلمین استاد عبدالحسین خسروپناه و حجت‌الاسلام والمسلمین استاد ابراهیم کلانتری قدردانی کنم. پیشاپیش از دیدگاه‌ها و نقدهای عالمانه خوانندگان فرزانه و همچنین از یاری عزیزانی که در ویرایش، صفحه‌آرایی و نشر این اثر همکاری کردند، قدردانی می‌شود.

شعبان المعظم ۱۴۴۱

فروردین ماه ۱۳۹۹

حسن خیری

قوا و ظرفیت‌های انسان

این فصل، هدف شناخت انسان و قوا و ظرفیت‌های وجودی او را از منظر فلسفه اسلامی پی می‌گیرد. منابع و موانع شناخت، بیان و جایگاه عقل و فطرت و حب ذات و شکل‌گیری از خود بیگانگی تشریح می‌شود.

زیست انسانی

در این بحث، به ارائه تصویری از انسان در ابعاد فردی و اجتماعی می‌پردازیم؛ تصویری از موجودی دوساحتی^۱ (مادی و روحانی)؛ موجودی مختار^۲، محتاج^۳ نیازمند خالق و پروردگار خود، امانت‌دار و دارای حقوق و تکالیف؛ موجودی که خلیفه خداوند در زمین، و دارای کرامت است^۴ و مؤمنانشان دارای عزت‌اند.^۵

مراتب نفس آدمی

از نظر حکمت متعالیه، فاعل حقیقی در ایجاد همه موجودات باری تعالی است. از عالی به دانی، اول عقل، بعد نفس، سپس طبیعت و در آخر، ماده قرار دارد. ملاک و علت شرف و

۱. ﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ * فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ (ص ۷۱- ۷۲).

۲. ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾ (کهف، آیه ۲۹)؛ ﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِنَّمَا شَاكَرًا وَإِنَّمَا كَفُورًا﴾ (انسان، آیه ۳).

۳. ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ (فاطر، آیه ۱۵).

۴. ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ (اسراء، آیه ۷۰).

۵. ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ (منافقون، آیه ۸).

برتری هر موجود، تقرب به حق تعالی است^۱ و «کمال، عبارت است از امری که نوع با آن به تمامیت می‌رسد»^۲ و این، با حفظ و کسب اموری همراه است که شخص برای کسب خیر حقیقی و کمال ابدی بر حسب علم و عمل خود، به آنها متوسل می‌شود.^۳

نفس، دریچه الهی است که بندگان را به ورود از آن به سرا و حرم الهی و عرش اعظم فرا می‌خواند؛ از این رو می‌فرماید: ﴿وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا﴾.^۴ نور نفس، بعد از کمال نفس و نایل شدن به مقام روح، نور محضی می‌شود که هیچ ظلمتی در آن نیست و دیگر سوزش و آتشی با خود ندارد و فقط زمانی که به مقام طبیعت نزول پیدا کند، نورش شعله‌ور و در ستون‌هایی افروخته می‌گردد.^۵

نفس دو قوه دارد؛ نظری و عملی. قوه نظری، در مورد درک صدق و کذب، و قوه عملی درباره درک خیر و شرّ به کار می‌رود. قوه نظری در حوزه موجود ممکن، واجب و ممتنع، مطرح است و قوه عملی، در حوزه زیبا، زشت و مباح.^۶

انسانیت انسان، به هویت وجودی او، و هویت وجودی او به نفس ناطقه اوست و نفس، دارای سه مرتبه و مقام حسی، خیالی و عقلی است.

سعادت انسان، در تعالی او در معرفت عقلی و معارف حقیقی است و تلاش او در طاعت الهی، اخلاق عملی و تهذیب نفس، مقدمه اشراق معارف الهی بر قلب اوست و درجه انسان از حیث مقامات معنوی، متناسب با تشبه او به باری و معرفت او به اسما و صفات و افعال الهی است. بنابراین، خودناشناسی و حُب دنیا و پیروی از هوای نفس،

۱. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، *الشواهد الربوبیه*، ص ۱۹۰.

۲. همان، ص ۱۹۸.

۳. همان، ص ۲۰۰.

۴. همان، ص ۲۱۴.

۵. بقره، آیه ۸۹.

۶. *الشواهد الربوبیه*، ص ۲۰۸ (اقتباس از سوره همزه، آیات ۸ و ۹).

۷. همان، ص ۲۱۱.

بزرگ‌ترین موانع انسان در رسیدن به کمال و ارزش‌های انسانی است.^۱

از منظر فلاسفه، با فکر و اندیشه، که قوه نفسانی است، آدمی از مراتب حیوانی فاصله می‌گیرد. بنابراین، اگر بخواهیم مراتب نیاز را برشماریم، در پایین‌ترین مرتبه، نیاز به تغذیه - قوه غذایی - قرار دارد و سپس درک محسوسات - قوه حاسه -، و درک محسوسات زمینه را برای انباشت تصورات فراهم می‌کند که به شکل‌گیری قوه متخیله می‌انجامد و این، زمینه شکل‌گیری قوه ناطقه را در انسان فراهم می‌کند.^۲ میل، شوق و اراده و عنایت، سه مرحله‌ای هستند که در هر مرحله قوای وجودی انسان، از قوای بیولوژیکی تا نطق انسان برای رسیدن به مطلوب، تحقق می‌یابند.^۳

نفس... امر لطیف ملکوتی، و در انسان، امر ربانی و رازهای الهی است و بر حسب فطرتش، شایسته برای شناخت حقایق موجودات است؛ به شرطی که غفلت از یکی از این امور، مانع تحقق معرفت لایق نفس نشوند. در حدیثی از صاحب شریعت مقدس آمده است: «لولا ان الشیاطین یحومون علی قلوب بنی آدم لنظروا إلی ملکوت السماء».^۴

اولین درجه انسانی، مرتبه محسوسات است.^۵ پس از این درجه، مرتبه تخیل قرار دارد و شأنش این است که از چیزی که یک بار زیان دیده، می‌گریزد و تا از چیزی زیانی ندیده باشد، در نمی‌یابد که باید از آن دوری جوید.^۶ رفتارگرایان، که معتقدند انسان بر اساس تجربه زیستی و همچون حیوانات با شرطی شدن می‌آموزد و شخصیتش شکل می‌گیرد، انسان را در این حد دیده‌اند و مراتب بالاتر انسان را درک نکرده‌اند.

پس از این مرتبه، - مرتبه سوم است و - درجه امور موهوم قرار دارد. این مرحله، مشترک

۱. رک: اله بداشتی، «انسان‌شناسی صدر المتألهین»، مجله پژوهش‌های فلسفی-کلامی، شماره ۹ و ۱۰، ۱۳۸۸.

۲. الشواهد الربوبیه، ص ۲۵۸ - ۲۶۷.

۳. همان، ص ۲۵۸.

۴. بحارالانوار، ج ۹، ص ۱۶۳.

۵. الشواهد الربوبیه، ص ۳۴۷.

۶. همان، ص ۲۴۷.

بین انسان و غیر انسان است؛ مانند هنگامی که اسب، شیری را می‌بیند، هرچند یک بار هم از آن متضرر نشده باشد، فرار می‌کند. گریز اسب از شیر، به زبانی که از آن دیده باشد، وابسته نیست؛ بلکه به حکم غریزه‌ای است که خداوند این وهم ترس از شیر را در او به‌عنوان قوه دفاع از خویش به ودیعه نهاده است. همچون گرایش نوزاد به مادر و مکیدن شیر، که بدون تجربه زیستی او اتفاق می‌افتد. بعد از این مرتبه، به عالم انسانی ارتقا می‌یابد. در نتیجه، اشیایی را درک می‌کند که با حس و وهم و تخیل، راهی به آن ندارد. برای امور آینده، حالتی همانند خوف و رجا دارد و این امر او، منحصر در امور سطحی نیست؛ اشیای غایب از حس و خیال و وهم را درک می‌کند و جاودانگی ابدی را می‌خواهد. از اینجاست که اسم انسانیت، به‌درستی بر او اطلاق می‌شود. درحقیقت، این همان روحی است که به خداوند متعال منسوب است و در این آیه اشاره دارد که «وَنَفَّخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي»^۱، درهای ملکوت در این عالم بر او باز می‌شود و او روحی را که از پوشش این قالب‌های مادی مجردند، مشاهده می‌کند. مقصود از این ارواح، حقایق محضی است که از پوشش و حجاب آشکال مبرایند. هم‌صورت مفارقی است که مردان صاحب معراج از حکمای پیشین به آن مقام سیر، و آن را مشاهده کرده‌اند.^۲ این مرتبه را دانشمندان علوم تجربی فهم نکرده‌اند و راهی برای شناخت آن قائل نیستند. از این‌رو، در امتداد تفکر، آنها در علوم انسانی و شناخت واقعیات در محسوسات و وهمیات متوقف شده‌اند.

این عوالم، مراتب هدایت‌اند؛ اما هدایتی که به خداوند منتسب است. در عالم اخیر، که عالم ارواح است، هدایت وجود پیدا می‌کند؛ چنان‌که در کلام الهی است: «قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ»^۳ یا «قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ»^۴.

مقام و منزلت هر انسانی در بالا و پایین بودن، به اندازه ادراک اوست. این، معنای فرمایش

۱. همان، ص ۷۲.

۲. همان، ص ۳۴۸.

۳. آل عمران، آیه ۷۳.

۴. بقره، آیه ۱۲۰.